

## OSLOBAĐANJE SERVA I ANCILA I NAPUŠTANJE UPOTREBE NJIHOVE RADNE SNAGE NA ISTOČNOM JADRANU

*Neven Budak*

Neslobodna pomoćna radna snaga, servi i ancile, bila je prilično brojna u komunalnim društvima na istočnom Jadranu sve do izmaka XIII stoljeća, kada je postupno zamjenjuje poluslobodna radna snaga — famuli.<sup>1</sup> Oslobođanje serva i ancila, odnosno napuštanje upotrebe njihove radne snage, nije bilo ostvareno nekom statutarnom odredbom, već je predstavljalo proces čije korijene valja tražiti na razmeđu XIII stoljeća. Treba također imati na umu da se model tog procesa može primijeniti vjerojatno na sve istočnojadranske komune, ali s određenim vremenskim pomacima, koji su ovisili o raznim činiocima, u prvom redu o stupnju gospodarskog razvoja i društvene (komunalne) svijesti.

Stvaranje čvrstih zaključaka na temelju istočnojadranskih iskustava onemogućava nedostatak izvornog materijala, pa je za stvaranje cjelovitije predodžbe nužno pribjeći rezultatima do kojih su došli historičari u Italiji, geosocijalno najrodnijem području.

### a) *Jadransko-sredozemno područje*

Sovjetska povjesničarka L. A. Kotelnikova obradila je u vrlo dobroj knjizi o odnosima grada i sela u Italiji kasnoga srednjeg vijeka i razdoblje nestajanja sloja serva.<sup>2</sup> U središtu njezina zanimanja nalaze se, doduše, servi-zemljoradnici, koji su u Italiji činili do XIII stoljeća većinu podložnika te vrste, dok to ne bismo mogli reći i za našu obalu, ali stanovite paralele ipak se mogu povući. XII i XIII stoljeće predstavljalo je vrijeme njihovog masovnog oslobođanja i nestajanja, koje je najizražajniji čin doživjelo ak-

<sup>1</sup> O problemu serva i famula u našoj historiografiji vidi: N. Budak, Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, vol. 17, Zagreb 1984, 5—34.

<sup>2</sup> L. A. Kotelnikova, Mondo contadino e città in Italia dal' XI al XIV secolo, dalle fonti dell' Italia centrale e settentrionale, Bologna 1975.

tom kolektivnog oslobođanja što ga je sredinom XIII stoljeća provela bolonjska općina.<sup>3</sup> Nekoliko razloga navelo je građane da unaprijede pravni položaj najnižih podložnika na području grada i njegova distrikta. S jedne strane, to su posve ekonomski razlozi. Nagli razvoj obrta zahtijevao je i slobodno kretanje radne snage, pa se time nametala potreba kidanja onih spona koje su to sprečavale. Gospodarski razvoj privlačio je i veći broj ljudi u gradove, pa je, dakle, praćen naglim demografskim rastom, što je naposljetku dovelo do teškoća u opskrbi gradova prehrambenim proizvodima. Oslobođeni servi mogli su biti zainteresiraniji za proizvodnju, odnosno njihova se proizvodnja mogla usmjeriti na tržište, čime se poboljšavala opskrba velikih gradskih središta. Komunalna uprava nije stoga žalila sredstava kako bi postigla ciljeve tako značajne za daljnji razvoj obrta i trgovine, pa je i Bologna u spomenutom slučaju bila spremna uložiti u oslobođanje serva 50 000 lira, svotu koju je isplatila njihovim vlasnicima, uglavnom feudalnim posjednicima s gradskog distrikta. Ovdje izlazi na vidjelo i drugi, politički razlog takvog postupka. Davanjem slobode servima lomila je komuna moć tih feudalaca, jer je ova u velikoj mjeri bila temeljena na masi podložnog stanovništva.<sup>4</sup> Postojao je i treći, iracionalni razlog koji možemo objasniti samo mentalitetom ondašnjih građana, njihovim shvaćanjem pravde, slobode i svijeta uopće. U uvodu spomenute »Liber Paradisus«, kojim je ozakonjen čin velikog oslobođanja više od 5 000 serva, bolonjska vlada istakla je da to čini stoga da jedno zlo ne bi iskvarilo čitav grad, jer ono može obeštiti sva dobra. »Nobilis civitas Bononie que semper pro libertate pugnaverit...« odlučila se na taj čin i iz vjerskih pobuda, jer je Bog čovjeka stvorio slobodnim (163—164). Moguće je, dakako, objasniti ove izjave kao puke fraze, ali smo skloniji vjerovati u njihovu iskrenost. Srednji je vijek, kako je to nedvojbeno pokazao Johan Huizinga, bio previše emotivan i otvoren u iskazivanju svojih osjećaja, a da bi težnju za slobodom svih ljudi pretvorio u ispraznu frazu. Razlozi su, prema tomu, bili raznovrsni i ne bismo se usudili određivati koji su od njih bili najvažniji od ostalih.

»Liber Paradisus« završni je čin procesa čije tragove nalazimo u pojedinim dokumentima XI stoljeća, a koji se intenzivirao u XIII, kada su se u njega, uz komunalna društva, uključili crkveni i svjetovni feudali. Gradski statuti s kraja XIII i iz XIV stoljeća navode nas na zaključak da serva u smislu zemljoradnika, ali i općenito, gotovo nema. U to se vrijeme javlja termin »schiavo«, kojim se za razliku od izraza »servus«, koji u prvom redu označava seljaka s jako ograničenom slobodom, obilježava famulus domesticus, domaći sluga, dakle, u stanovitom smislu, građanin.

<sup>3</sup> O »Liber paradisus«, kako je nazvan dokument o oslobođanju bolonjskih serva, a koji sadrži i njihov cjelovit popis s preko pet tisuća imena, pisao je i G. Ortalli, *La famiglia tra la realtà dei gruppi inferiori e la mentalità dei gruppi dominanti a Bologna nel XIII secolo*, objavljeno u: *Famiglia e parentela nell'Italia medievale*, ur. Georges Duby i J. le Goff, Bologna 1981. O ovoj radnji opširnije u N. Budak, *Struktura i uloga obitelji serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu, Starohrvatska prosvjeta*.

<sup>4</sup> Kotelnikova, n. dj., 168—169.

U vrijeme oslobođanja serva i poboljšavanja njihova položaja, pojavâ koje su tekle paralelno, dolazi među njima do diferencijacije, koja je bila posljedica stjecanja slobode u različitim uvjetima. Tako se npr. bolonjski građani nisu zalagali za to da oslobođeni dobiju pravo raspolaganja peculiumom i nepokretnim dobrima, kao što je to bio slučaj u Firenzi i Sieni, jer je njihova komuna bila zainteresirana prije svega za radnu snagu u radionicama, a pravo raspolaganja zemljom vezalo bi bivše serve za selo, umjesto da se upute u grad (169).

Bilo bi ipak pogrešno kada bismo oslobođanje serva u Italiji smatrali njihovim konačnim nestajanjem.<sup>5</sup> Servi su u gradovima nastavili živjeti i u novom vijeku, iako se s vremenom njihov broj, dakako, smanjuje.

Smanjivanje broja serva može se pratiti i u mediteranskom pojasu Francuske, dok na Pirenejskom poluotoku njihov broj u XIV stoljeću ne opada, nego dapače raste, što je s jedne strane posljedica razvoja obrta u Kataloniji, a s druge demografskog pada uzrokovanog epidemijom kuge 1348.<sup>6</sup>

U Bizantu, čije je društveno uređenje ostavilo trajne i jasne tragove i na našoj obali, broj je robova, bilo da se radi o seljacima bilo o gradskoj posluzi, bio velik tokom prvih stoljeća srednjeg vijeka, ali nije opadao ni kasnije, sve do XIII stoljeća, kada se ropstvo i ovdje, kao i na Zapadu, povlači unutar gradskih zidina. Upotreba neslobodne radne snage održala se u Istočnom Carstvu usprkos pokušajima nekih predstavnika napose crkve, ali i svjetovnih vlasti, da se tome stane na kraj. Crkva se kao institucija ipak nije odrekla održavanja tog »neprirodnog« stanja, jer se još krajem XII stoljeća u vlasništvu njezinih velikodostojnika nalazi velik broj robova. Kućni robovi zadržali su se u Carigradu i u XIV stoljeću.<sup>7</sup>

## b) Istočni Jadran

O masovnom oslobođanju podložnika poput onoga u Bologni kod nas nema ni traga. Jedino bismo, donekle, mogli s time usporediti nastojanje kotorskog vijeća »...ciuitatem ab hominibus facere inhabitari, et de bono in melius augumentare, et ut nullus nisi sola ciuitas, vel ipsius Communis officiales in dicta ciuitate super aliquem dominium habeat aliquale...«.<sup>8</sup> Stoga

<sup>5</sup> Određenu poteškoću u tumačenju rezultata talijanske historiografije na obradi problema vezanih uz serve predstavlja terminologija. U našim izvorima izraz »servus« označava seljake vrlo ograničene slobode, ali i gradske serve, koje talijanski izvori ponekad nazivaju »schiavi« (vidi: Pietro Guarducci — Valeria Ottanelli, I servitori domestici della casa borghese toscana nel basso medioevo, Firenze 1982). U Italiji XIV stoljeća schiavi su česta pojava, iako serva na selu više nema. Stoga je tamošnja transformacija ropstva kao seoske pojave u gradsku manje-više istovjetna s onom na našoj obali. Prema tome, oslobođanjem samih serva ne nestaje i ropstvo u Italiji.

<sup>6</sup> Charles Verlinden, L' esclavage dans l' Europe medieval, Brugge 1955, 437, 900.

<sup>7</sup> Steven Runciman, Byzantine civilization, London 1975, 200.

<sup>8</sup> Statuta civitatis Cathari (StKot), Venetiis 1616, c. 229; Ilija Sindik, Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća, SAN, Beograd 1950, 38.

je vijeće donijelo odluku, 1359, da svi podložnici (*homines, villani, possanici*), koji dođu i ostanu u gradu, te tu obavljaju gradsku tlaku i imaju dio metohije, postaju slobodni i građani (*cives*). Gospodari ih nisu mogli odvesti iz grada ni na koji način, bez obzira na to posjeduju li ili ne *cartu servitutis*. Ako ne obavljaju tlaku i nemaju metohije, gospodari su ih mogli izvesti iz grada u roku od šest mjeseci, a ako to u navedenom roku ne bi učinili, postajali bi ovi podložnici slobodni. Iste je godine ponovljena slična odredba, ali donekle izmijenjena u korist gospodara takvih vilana i posadnika.<sup>9</sup> Odlučeno je da podložnici koji se dosele u grad stječu slobodu tek nakon godinu dana, bez obzira na to posjeduju li zemlju i obavljaju tlaku, ili ne. I. Sindik je ustvrdio da su te odredbe posljedica stalnog manjka radne snage, kako u gradu tako i na selu. Lako je shvatljivo kolebanje zakonodavca, kada se ima u vidu da su isti patriciji bili zainteresirani za povećanje broja radnika na oba područja. Čini se da su vijećnici ipak vidjeli budućnost gospodarskog razvoja Kotora u obrtima i trgovini, a ne u prihodima sa zemlje, što je razumljivo.

U historiografiji nije definitivno riješeno pitanje: tko su posadnici? No, bez obzira na to, očigledno se radi o pravno ograničenim seljacima koji su, ako ništa drugo, izgubili slobodu kretanja, odnosno napuštanja zemlje. Moguće je da su bili lišeni i prava vlasništva, a da su navedenu metohijsku zemlju stjecali tek nakon dolaska u grad, pošto bi iznajmljivanjem radne snage priskrbili potrebnu količinu novaca. Moguće je da je ta zemlja bila i dio vlasništva koje bismo uvjetno mogli nazvati *peculiumom*, odnosno da je njezin nominalni vlasnik bio posadnikov gospodar, dok ju je ovaj imao samo na raspolaganju. Tako zamišljena situacija, za koju nemamo dovoljno argumenata, ali imamo određenih uputnica, mogla bi se usporediti s onom u Bologni, ali u svakom slučaju ostaje usamljenim primjerom duž čitave istočne jadranske obale.

U ostalim gradovima nesumnjivo je postojala tendencija oslobođanja serva i ancila, ali to nigdje nije regulirano zakonskim odlukama, te nije poprimilo karakter općenitosti, nego je ovisilo o volji pojedinih gospodara, odnosno o društveno-gospodarskim procesima i njihovom intenzitetu.

No, iako izričitih propisa o ukidanju ropstva nije bilo, čini se da je abolicija poprimila značaj običajnog prava, odnosno da se u svijesti ljudi ukorijenila kao činjenično stanje, barem u nekim gradovima već krajem XIV stoljeća, dok je u ostalim do toga nesumnjivo došlo kasnije, početkom novog vijeka. Na takav zaključak upućuje odredba korčulanskog vijeća, kojom se, na samom početku XV stoljeća, dopušta knezu Pankraciju da kupi, »pro usu domus sue«, dvije ili tri patarenke iz Bosne. Odluka je usesena u statut,<sup>10</sup> iz čega slijedi da nije bila u skladu s tada važećim propisima ili običajima, te je morala dobiti snagu zakona. O strogosti vlasti prema držanju serva govori i to da se u dozvoli knezu naglašava da će ih kupiti za vlastite potrebe, što je inače, u ostalim gradovima, dopuštano svim građanima, čak i u vrijeme donošenja najstrožih odredaba o zabrani trgovine ljudima. Zanimljivo je da su u prilog knezu glasala 52 vijećnika, a protiv

<sup>9</sup> StKot 234.

<sup>10</sup> Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, Zagreb 1877, liber II, caput 150.

čak jedanaest, relativno velik broj. Jesu li to učinili zbog stava prema ropstvu, ili iz kojeg drugog razloga, nećemo ustanoviti.

Ovdje se postavlja pitanje na koje bi se odgovor, kada bismo ga znali, mogao možda nadovezati na tvrdnju o neprihvatanju ropstva u nekim komunama i prije XV stoljeća: da li prešućivanje serva i ancila u pojedinim statutima znači da ih u tim gradovima nije bilo, odnosno da su se pod tim pojmovima shvaćali ravnopravni stanovnici? U slučaju Zadra takvu bismo mogućnost mogli prihvatiti. Gradski se statut iznimno bavi servima u samo tri odredbe, od kojih jedna govori o pravu oporučivanja oslobođenika, a to se nadopunjuje izvanredno rijetkim spominjanjem serva u vlasništvu zadarskih građana. Zadar, prema tome, već u XIV stoljeću gotovo i ne poznaje serve kao radnu snagu već samo kao predmet unosne trgovine. No, pitanje je možemo li zadarski primjer uzeti kao ključ za rješavanje istog pitanja i u ostalim gradovima čiji statuti ne sadrže posebne odredbe o servima. Rješavanje te dileme otežano je i činjenicom da se to odnosi upravo na gradove čiji notarski spisi XIV, pa i XV stoljeća nisu sačuvani. Te se komune nalaze u prvom redu na području Istre i Hrvatskog primorja, ali i na nekim dalmatinskim otocima (Pag, Brač, Hvar). Pored Zadra, najznačajniji je ipak primjer Splita čiji statut tek jednom spominje serve, i to kada zabranjuje da se njima trguje.

Kakva je bila učestalost oslobođanja u dva preostala značajna središta Dalmacije, Dubrovniku i Trogiru, nastojat ćemo prikazati na sačuvanom notarskom materijalu.

Iz Trogira sačuvale su se bilješke o 13 činova oslobođanja u razdoblju od 1264. do 1292, od čega deset u godinama 1271—1275.<sup>11</sup> U pojedinim slučajevima oslobođano je više osoba: tri puta majka i sinovi, a dva puta otac i sinovi. Poblizje nam njihov broj nije poznat, jer se samo jednom određeno kaže da se radi o majci s dva sina. Ukupno su, dakle, slobodu stekle više od 23 osobe, od čega 8 žena i 5 odraslih muškaraca, dok su ostali označeni kao »sinovik«, što ne mora značiti da su bili u tom trenutku djeca, Zanimljivo je da se spominju samo muški potomci. To može značiti da se ženska djeca nisu oslobođala, iz čega opet proizlazi da je potražnja za mladom ženskom radnom snagom bila veća, što je vrlo vjerojatno. Muškarci su bili neprikladni za obavljanje kućnih poslova, a obrti i trgovina također nisu pružali mogućnosti za njihovo zapošljavanje, pa je i razumljivo da su u skupini oslobođenika oni brojniji od žena, u omjeru najmanje 2:1.

Svega dva puta je poklonjena sloboda testamentom, a još u tri slučaja bez naknade. Ostali su morali ponuditi neku naknadu, najčešće novčanu. Testamentom, odnosno bez naknade, oslobodilo se najmanje pet muškaraca i svega tri žene, što ponovno pokazuje da su muškarci lakše stjecali slobodu. Novčane naknade bile su vrlo različite: majka sa sinovima trebala je platiti 20, odnosno 22 libre, dok je u jednom slučaju bilo dovoljno svega 10 solida, jer su oslobođenici stekli samo 1/4 slobode. Istovremeno, otac i sinovi trebali su platiti samo 50 solida, uz što su još bili dužni priložiti tri stara ječma i je-

<sup>11</sup> Trogirski spomenici, dio I, sv. 1, ur. M. Barada, Zagreb 1948, 99—46, 179—85, 257—403, 312—430, 43—243, 68—255, 108—329, 168—77, 175—81, 204—94, 240—110, 264—122, 39—282. (TS I).

dan star žita. Otkupnina je mogla biti i mnogo viša: 30 libara za muškarca, odnosno 30 libara i 10 solida za ženu. Otac neke djevojke ponudio je, u zamjenu za njezinu slobodu, drugu ancilu. Samo u dva slučaja otkupnu svotu ponudili su rođak, odnosno mladoženja, dok su se inače servi i ancile snalazili sami, pa tako i u slučaju kada se od njih tražilo žito. To nedvojbeno upućuje na činjenicu da su i oni imali mogućnost dodatne zarade, odnosno da su u Trogiru raspolagali određenim peculiumom, u čiji je sastav očigledno mogla ući i zemlja. Ovaj slučaj upućuje i na zaključak da su krajem XIII stoljeća u Trogiru poneki servi još uvijek korišteni i u zemljoradnji. Zaključcima navedenim u vezi s peculiumom trogirski statut ne postavlja nikakve smetnje.

Tko su bili gospodari koji su nudili slobodu svojim servima? Koliko se iz oskudnih podataka može zaključiti, u 2/3 slučajeva bili su to pripadnici gradskog patricijata, dok su preostali bili pučani. To je, s obzirom na tada postojeće ekonomske razlike među oba staleža, shvatljivo. Gospodarski jači patricijat osjećao je potrebu za kućnom poslugom, ali i za radnicima u poljoprivredi, eventualno i u pomorstvu i trgovini. Tako se među vlasnicima spominje 1271. Valentin Petra Luke, koji tada uz otkup oslobađa jednu ancilu. On 1274. poklanja slobodu nekom servu, a njegova udovica sljedeće godine oslobađa ponovo jednu ancilu. Očito su, dakle, neke porodice, koje su se isticala bogatstvom, upošljavale veći broj neslobodne posluge obaju spolova, čiji bi broj, u određenim trenucima, prelazio njihove potrebe, pa bi to rezultiralo poklanjanjem slobode ili pružanjem mogućnosti otkupljivanja.

Podacima o oslobađanju s dubrovačkog područja raspoložemo za godine 1280—1400, s time da je ta pojava učestalija 1280—1283.<sup>12</sup> U te četiri godine zabilježeno je da su više od 43 serva i ancile stekli slobodu, i to više od 29 žena i više od 14 muškaraca. Većinom su oslobođeni besplatno, u preko 35 slučajeva, dva puta je u zamjenu ustupljena druga ancila, a samo 16 osoba iskupilo se novcem ili robom. Visina otkupa kretala se od 6 do 288 denara po osobi, dok je prosječno bila nešto manja od 105 denara. Uglavnom se ne navodi način na koji su potencijalni oslobođenici dolazili do novaca, pa i ovdje možemo s pravom smatrati da je on bio dio peculiuma, kao i u Trogiru. Da sva neslobodna posluga nije raspolagala ikakvom novčanom svotom, pokazuju oni slučajevi u kojima se navodi da je novac za otkup isplatio netko drugi, a ne sam oslobođenik. Te su osobe uglavnom bile rođaci serva, odnosno ancila, ali se ponekad radilo i o dubrovačkim građanima, koji su u zamjenu za posuđeni novac uzimali oslobođene osobe u službu. Ne bi se moglo tvrditi da su ti novi poslodavci iskoristili težak materijalni položaj svoje posluge, bar ne u svim slučajevima. Tako npr. neki muškarac za posuđenih 288 denara stupa u službu na dvije godine, ali, s druge strane, neka žena mora za 84 denara služiti čak sedam godina. Muškarci su se uopće teže otkupljivali od žena. Dok je omjer oslobođenih žena prema muškarcima približno 2:1, omjer onih koji su za oslobođenje morali dati neku naknadu bio je 3:2.

Uočljiva je, dakle, razlika u odnosu prema radnoj snazi u Trogiru i Dubrovniku. Dok se u ovome više cijnila muška radna snaga, iako je bila rjeđa,

<sup>12</sup> Kancelariski i notarski spisi 1278—1301, ur. G. Čremošnik, Beograd 1932 (dalje: Čremošnik), 54, 60, 61, 144, 154, 170, 193a, 206, 209, 233, 268, 273, 288, 297, 306, 319—322, 324—327, 334, 345.

u Trogiru je veća potražnja vladala za ženskom. Razlozi nesumnjivo leže u većoj ekonomskoj razvijenosti Dubrovnika, koji je već tada osjećao potrebu za pomoćnom radnom snagom prije svega u pomorstvu i trgovini, ali nesumnjivo i u obrtima. Uz to je na Astoreji upotreba radne snage serva morala biti značajna, dok u Trogiru o tome gotovo nemamo nikakvih vijesti.

Svakako je zanimljiva, ali teško objašnjiva, pojava relativno velikog oslobođanja do koje je došlo u kolovozu 1283, kada je slobodu steklo sedam žena i dva muškarca, 1/5 svih oslobođenih u navedenom razdoblju. Četiri žene različitih vlasnika oslobođene su čak istog dana. Imajući u vidu broj serva u tadašnjem Dubrovniku, ne možemo govoriti o pojavi kolektivnog oslobođanja, ali ni o nekim ekonomskim uzrocima koji bi naveli nekoliko patricija, dva pučanina i jednog svećenika na takav čin. Do odgovora, vjerojatno, nećemo doći bez obzira na to kakvo pitanje postavili.

Oslobođenici su, čini se, u Dubrovniku XIV stoljeća mnogo rjeđa pojava. Od 1306. do 1400. spominje ih se 20, od čega 16 žena i samo četiri muškarca. O izmijenjenom odnosu prema tom najnižem sloju stanovništva svjedoči i podatak da je intervencijom kneza i njegovih sudaca slobodu steklo pet žena i jedan muškarac. Kako do prvog postupka te vrste dolazi već 1322, smatramo da se u tome mogu vidjeti korijeni izmijenjenog gledanja komunalnog društva na ponižavajući položaj neslobodnih ljudi, a koje će se potpuno razviti početkom XV stoljeća. Upravo u prvom spomenutom slučaju knez je neku ženu oslobodio zbog nehumanog postupka kojem je bila izložena. Grad u kojem se sve više razvija komunalna svijest vodi brigu i o najbeznačajnijem, na ljestvici društvenog statusa posljednjem svojem stanovniku koji je uz to, a što treba shvatiti u onovremenom smislu, žena.

Sastav vlasnika oslobođenih robova s vremenom se mijenjao. Osamdesetih godina XIII stoljeća, od 34 vlasnika koji su poklonili slobodu svojim servima, 23 su bila patriciji, a samo dvojica nisu bila iz Dubrovnika, nego iz Trebinja, odnosno s Lopuda. U XIV stoljeću, od 15 sačuvanih imena, tek dva pripadaju dubrovačkim patricijima, četiri su iz zaleđa, dva iz distrikta. Patricijat se preorijentirao na slobodnu radnu snagu, dok se kao vlasnici neslobodne, u prvom redu ženske, javljaju vlasni, i to ne samo kao trgovci njome, nego i kao njezini korisnici.

Zanimljivo je da barem polovicu oslobođene muške radne snage krajem XIII stoljeća posjeduju pučani, za koje ponekad određeno znamo da su bili obrtnici, a za druge to možemo gotovo sigurno tvrditi. To bi nesumnjivo upućivalo na to da su obrti već bili toliko razvijeni da su, pored učenika, nametali potrebu za dodatnom radnom snagom.

Dosad objavljeni dubrovački izvori o servima gotovo i ne uključuju testamente. Tek u četiri oporuke iz 80-ih godina XIII stoljeća spominje se oslobođenje, uglavnom ancila. Pa ipak, gotovo je nevjerojatno da dubrovački građani ne oslobađaju serve »pro anima«. Odgovor sigurno leži u nepreglednom arhivskom materijalu.

Objavljeni zadarski materijal, kao i onaj neobjavljeni koji smo pregledali, ne pružaju nam dovoljno podataka za stvaranje zaključaka. U sve tri knjige spisa zadarskih bilježnika spominje se samo sedam oslobođenih žena i nijedan muškarac. Njih četiri stekle su slobodu oporučnom voljom svojih gospo-

dara, jedna uz otkup od 25 libara malih denara, a dvjema je sloboda poklonjena za života gospodara. Ti se podaci odnose na razdoblje 1289—1318. Za Zadar vrijedi isto što i za Dubrovnik, naime da testamenti zadarskih građana iz druge polovice XIV stoljeća, koje nismo mogli pregledati, nesumnjivo sadrže mnogo više podataka o oslobađanju radne snage.<sup>13</sup>

Pojavu oslobađanja serva duž istočne jadranske obale valjalo bi još ispitati s obzirom na njezin intenzitet i značaj. Iz prethodne analize može se ipak zaključiti da je ona varirala od komune do komune, ovisno o njihovom ekonomskom, ali nesumnjivo i društvenom razvoju. Pri tome moramo imati u vidu da slika koju možemo stvoriti ovisi u velikoj mjeri o sačuvanosti i karakteru izvora, te da npr. razdoblje intenzivnog oslobađanja serva u Dubrovniku 80-ih godina XIII stoljeća ne znači da sličan fenomen nije bio prisutan i ranije, odnosno da navedeno razdoblje predstavlja možda samo završnu fazu jedne komponente procesa napuštanja neslobodne radne snage. To je tim vjerojatnije što navedeni proces zaista i kulminira krajem XIII stoljeća. Malo slučajeva oslobađanja serva u XIV stoljeću poklapa se s rijetkim kupnjama neslobodne radne snage u istom vremenu. U takve kupnje, dakako, ne ubrajamo one kojima je cilj bio preprodavanje serva, već samo one koje su služile obnavljanju radne snage u samom gradu. Ostaje pak neriješenim pitanje njezina prirodnog obnavljanja. U kojoj je mjeri potomstvo serva i ancila, po zakonu također neslobodno, zadovoljavalo potrebe gospodara za radnicima u kući ili drugdje? Na to je pitanje teško odgovoriti. Obično se, istina, uz roditelje oslobađaju i njihova djeca, ali su svi nama poznati slučajevi morali biti malobrojni u odnosu na ukupan broj serva u gradu. S druge strane, XIV stoljeće gotovo i ne poznaje neslobodnu radnu snagu u samom gradu, pa se čini da je ona nestala bez obzira na prirodno obnavljanje. Nesumnjivo je broj oslobađanja premašivao onaj koji je nama poznat, u čemu vjerojatno leži i odgovor na postavljeno pitanje. Možemo pretpostaviti, dakle, da je većina neslobodne radne snage već bila oslobođena do kraja XIII stoljeća, a da se kupnjama do kojih je istovremeno dolazilo nije bitno obnavljala.

Ovakav se model, vjerojatno, može s nekim kronološkim pomacima primijeniti i na ostale komune na obali, ali nam sačuvani materijal, osim donekle u slučaju Trogira, ne daje dovoljno čvrste potkrepe. U Zadru se ta promjena, čini se, odigrala nešto ranije nego u Dubrovniku i Trogiru, koji su radnu snagu serva po svoj prilici napuštali istovremeno. To bi značilo da ekonomska determinanta nije bila odlučujuća u realizaciji modela, jer je od sva tri spomenuta grada Dubrovnik bio najrazvijeniji, Zadar je ponešto zaostajao, a potom je slijedio Trogir. U skladu s tim trebali bismo očekivati da će se društveni odnosi najbrže mijenjati u Dubrovniku, a najsporije u Trogiru. No, situacija je, kako smo vidjeli, bila drugačija. U skladu s našim mišljenjem o presudnom utjecaju stupnja komunalne svijesti na napuštanje starih odnosa, značilo bi da je ona najbrže uznapredovala u Zadru, a da se podjednako brzinom razvijala u Dubrovniku i Trogiru. O toj razlici između pojedinih komuna svjedoči i činjenica da građani Zadra u svojim oporukama oslobađaju ili

<sup>13</sup> Nada Klaić navodi da su pripadnici trgovačkog sloja često oslobađali svoje ancile, no tih podataka u meni dostupnim izvorima nije bilo (N. Klaić — I. Petricioli: Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 238).



darivaju svoje serve i ancile čak sedam puta češće nego Trogirani, što se ne može objasniti samo njihovim eventualnim većim bogatstvom. Zadar je, kao stoljetna metropola Dalmacije i grad s tisućljetnim kontinuitetom razvio punu komunalnu svijest o pravnoj jednakosti svojih građana brže od ostalih gradova koji nisu imali kontinuitet ili su u antici i prvim stoljećima srednjeg vijeka zauzimali sporednu ulogu. U odnosima prema pomoćnoj radnoj snazi rezultirao je takav proces napuštanjem korištenja rada serva i ancila i prihvaćanjem radne snage slobodnih ljudi. Ovakvo se gledanje ipak mora uzeti sa stanovitim zadržkama. Na pojavu napuštanja neslobodne radne snage nije utjecao samo razvoj komunalne svijesti, iako je vjerojatno imao presudnu ulogu; do toga je došlo međusobnim djelovanjem raznih faktora — ekonomskih, društvenih, situacija u ostalim mediteranskim zemljama. No, oni su uglavnom analizirani u domaćoj i tuđoj literaturi, pa ne bismo dublje ulazili u tu problematiku.

### c) Vrste oslobođanja

Kako smo već vidjeli, davanje slobode nije se uvijek provodilo na isti način i pod istim uvjetima. Razlike su postojale s obzirom na vrijeme koje je serv trebao provesti u službi do stjecanja građanskih prava, na uvjete koje je morao ispuniti, na njegove kasnije obaveze, pa i na razloge koji su gospodara naveli na takav postupak.

Već je Teja u spomenutom članku uočio da neki ugovori ne predviđaju trenutačno oslobođanje, nego da se od serva zahtijeva da ostane u svom položaju još neko vrijeme od sklapanja ugovora o manumisiji.<sup>14</sup> Ugovori koje je pregledao predviđali su rok od 5 do 12 godina, a da se nije moglo ustanoviti što je uzrokovalo te razlike. Pretpostavio je, svakako ispravno, da je to ovisilo o cijeni koju je gospodar platio za roba. Kako rob nije odradio onoliko koliko bi gospodar smatrao da mu se za danu svotu isplati, morao se obvezati da će, u zamjenu za slobodu, raditi još određen broj godina. Moguće je da je gospodar tražio otkupninu bez obzira na određenu vrijednost, a u zamjenu za novac pristajao da bivšeg serva uposli za određenu plaću. Pravno se, ipak, položaj takve posluge, odnosno radnika, nije mijenjao, jer su oni i dalje ostajali u ropstvu. Jedna je varijanta takvog rješenja sačuvana u jednom ugovoru iz 1387.<sup>15</sup> Neki je Genovežanin, obećavajući da će osloboditi svog serva za pet godina, utanačio ugovor po kojemu će ovome posljednje dvije godine davati plaću u visini 8 florina godišnje, čime ga je još više izjednačio sa slobodnom poslugom.

O takvim »oslobođenjima s odgađanjem« u Dubrovniku i Trogiru gotovo da i nema nikakvih podataka. Jedini slučaj koji bismo mogli uvrstiti u ovu kategoriju zabilježen je 1349. u Dubrovniku.<sup>16</sup> Tada je neki Mildrag krenuo

<sup>14</sup> Antonio Teja, *Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409*, parte II, 47, *La rivista dalmatica*, Zara 1941—42. On je takvu manumisiju nazvao »la liberazione differita«, što bismo mogli prevesti kao »oslobođanje s odgađanjem«.

<sup>15</sup> Isto, 50—51.

<sup>16</sup> Mihailo Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. III, Beograd 1967. (dalje: Dinić), 11/19.

na hodočašće u Rim, a u zamjenu je neki Obren Valentić trebao osloboditi njegovu sestru. No, ona je morala ostati kod Obrena dok se Mildrag ne vrati s puta.

Na određeni su način i oslobađanja testamentom mogla biti uvrštena u ovu vrstu. To, dakako, samo u onim slučajevima kada je i serv, koji je trebao steći slobodu, znao unaprijed za sadržaj oporuke. Oporuka Dabrače, udovice Koše Saladina, iz 1289, navodi kao uvjet za oslobođenje jedne ancile da mora ostati u službi gospodarice do njezine smrti.<sup>17</sup> Može se, prema tome, pretpostaviti da je ta ancila bila upoznata s odlukom Dabrače, no, to ne mora značiti da je to bilo pravilo i inače.

»Oslobađanja s odgađanjem« bila su vrlo rijetka pojava duž naše obale, s izuzetkom Zadra gdje ih je, čini se, bilo više. Koji su uzroci takvom načinu manumisije? Ona je vjerojatno jedna varijanta prijelaza s neslobodne na slobodnu, odnosno poluslobodnu radnu snagu. Gospodar je računao na rad kupljene osobe samo u vremenu koje je bilo potrebno da bi se isplatila uložena svota. Možda je to bilo stoga što nije imao potrebe za stalnim upošljavanjem serva ili ancile, ali je vjerojatnije da su kupljene osobe pristajale na ugovor o kupnji samo ako je vrijeme koje su trebale provesti u ropstvu unaprijed ograničeno. Takvom bi sklapanju ugovora u Zadru odgovaralo u Dubrovniku ono kojim pojedinci stupaju u službu na određeni rok, ali s pravom poslodavca da ih u međuvremenu proda gdje i kome hoće. Položaj jednih i drugih bio je stoga vrlo izjednačen, a mogli bismo ga, kao što je to u slučaju dubrovačke posluge učinio Čremošnik, nazvati poluslobodnim.

Nasuprot tome postojalo je, dakako, trenutačno oslobađanje za koje je zadarske primjere naveo Teja u istom članku,<sup>18</sup> a koje nema potrebe posebno obrađivati, jer u njega ulaze svi ugovori o oslobađanju, osim prije navedenih.

Kakve su razlike postojale u uvjetima koje je »kandidat« trebao ispuniti da bi stekao slobodu? Dobrim su se dijelom servi i ancile oslobađali bez ikakve naknade ili preuzimanja nekih posebnih obveza prema bivšem gospodaru. Vidjeli smo da je u Dubrovniku krajem XIII stoljeća na taj način slobodu steklo više od 3/5 od ukupnog broja oslobođenika, u XIV stoljeću čak 4/5. U Trogiru otkup je tražen u nešto više od polovice slučajeva (7 od 13). Čini se da je u Zadru bila slična situacija kao u Dubrovniku, odnosno da se otkup tražio vrlo rijetko. Objavljeni kotorski notarski spisi ne poznaju uopće ni jedan ugovor o oslobađanju, pa taj grad nužno ostaje izvan našeg razmatranja.

Što su sve servi, odnosno ancile, davali kao otkup? Najčešće je bio tražen novac, do kojega su dolazili na različite načine. Neki su i sami posjedovali dovoljne svote, dok su drugi do novaca dolazili pozajmicama. Često su ga dobivali od rođaka, a žene ponekad i od muškaraca koji su se njima htjeli oženiti. Podjednako, novac se nabavljao i kod građana koji su oslobođenika zauzvrat uzimali u službu na određeni broj godina. Ta je pojava bila česta u Dubrovniku.

<sup>17</sup> Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pokojnog Ivana i Gerarda iz Padove, Zadar 1969, ur. . Z j a č i ć, 11/24.

<sup>18</sup> Teja, 53.

Osim novca, često su se u zamjenu davale druge osobe. Prvi takav slučaj zabilježen je već u Supetarskom kartularu.<sup>19</sup> Petar Crni nabavio je nekog dječaka na ime duga koji je potraživao od njegova oca, s time da će ga osloboditi ako mu dječakov otac ponudi u zamjenu drugog serva. U zamjenu za drugu ancilu, koju je ponudio njezin otac, oslobođena je 1275. u Trogiru neka djevojka. U Dubrovniku nailazimo na specifičan slučaj 1281: dvije žene, neovisno jedna o drugoj, dale su kao otkupninu vlastite ancile.<sup>20</sup> Ta prilično čudna pravna situacija upućuje na mogućnost uključivanja čak i vlastite radne snage u peculium, no, to je svakako postojalo samo na papiru i služilo kao mogućnost stjecanja slobode. Pa ipak, čak i kao samo formalna mogućnost, ilustrira mnogo širu mogućnost ekonomskog djelovanja neslobodnih osoba od onog kakvo je obično zamišljala historiografija. Neki servi i ancile mogli su u službi steći svotu približnu onoj za koju su sami bili prodani, što znači da se njihov materijalni položaj mogao u odnosu na onaj u kojem su bili kao slobodni ljudi i poboljšati. Ipak, nema dokaza da bi to bilo pravilo, iako ni dva navedena slučaja ne mogu biti smatrana jedinim iznimkama.

Vrlo rijetko u zamjenu su davani predmeti ili roba. Naveli smo već slučaj iz Trogira kada serv za oslobođenje sebe i svojih sinova uz novac daje i određenu količinu ječma i žita. 1281. neka žena u Dubrovniku daje svojim gospodarima ogrtač vrijedan 5 perpera, relativno malu vrijednost u odnosu na tadašnje otkupne svote. Rijetkost ove pojave da se lako protumačiti. Servi nisu posjedovali predmete koji bi mogli privući pažnju njihovih više-manje dobro situiranih gospodara, pa ih ovi nisu htjeli ni primati kao otkup.

Analiza načina otkupljivanja, visina, porijeklo i vrsta otkupa najbolje nam ocrta mogućnosti koje su neslobodni radnici imali u stvaranju svoje imovine, peculiuma. Najčešće je u njihovom vlasništvu bio novac, a rijetko predmeti od vrijednosti ili nekretnine. Na žalost, nema načina na koji bismo mogli bar približno procijeniti visinu tog imutka, ali je on svakako morao biti malen i rijetko je prelazio visinu otkupne svote. Nema, naime, razloga da netko ne zamijeni ropski položaj onim slobodnog čovjeka, ako posjeduje veća novčana sredstva, jer mu pravo slobodnog stanovnika omogućava bolje uklapanje i u ekonomski život komune.

Što je navodilo gospodare da oslobađaju svoju poslugu? Uzroci su, dakako, bili različiti. U oporukama se bez iznimke navodi da to čine »pro anima«, dakle za izbavljenje svoje duše, ili duše svojih bližnjih. Takav se čin, prema tome, smatrao bogougodnim djelom, što je i razumljivo s obzirom na teorijski stav crkve koja je ropstvo smatrala nedostojnim ljudi, jer su oni stvoreni jednaki. Kako u praksi taj stav nije potvrđivala ni crkva, nije se moglo očekivati da će ga se pridržavati laici, no, srednjovjekovni je čovjek, u svojoj biti duboko religiozan, ipak nastojao, bar posljednjom voljom, ispraviti postupke koje je podsvjesno smatrao nepravednima i kojih se morao bojati u očekivanju posljednjeg suda. Takvu je klimu u gradovima zacijelo pojačavala, kako smo već istakli, rastuća komunalna svijest, po kojoj su svi stanovnici grada bili slobodni, bez obzira na stvarne razlike u pravima pojedinih gradskih staleža ili grupa.

<sup>19</sup> V. Novak — P. Skok: Supetarski kartular, bilj. 48, Zagreb 1952.

<sup>20</sup> Čremošnik: 42/60, 66/144.

Značajni su bili i ekonomski činioci oslobođanja serva, ali je njih teže sigurno utvrditi. Na izmaku XIII stoljeća čini se da postaje jeftinije uzimati u službu plaćenu radnu snagu nego kupovati robove, pa je i to poticalo gospodare da poklanjaju servima i ancilama slobodu uz otkup. Da je taj ekonomski faktor bio manje značajan, pokazuje upravo mnogo manji broj slučajeva kada je u zamjenu za slobodu tražen novac ili što drugo, za razliku od onih kada je sloboda davana »besplatno«, a koje možemo gotovo sigurno uvrstiti u prvu kategoriju oslobođanja »pro anima«.

Postojali su i različiti posebni razlozi zbog kojih se poklanjala ili prodavala sloboda. Češće je uzrok tome bila želja nekog slobodnog čovjeka da sklopi brak s kojom ancilom, a da njihova djeca ne budu u vlasništvu ženinih gospodara.<sup>21</sup> Ponekad su razlozi bili zaista neuobičajeni, kao npr. u slučaju jednog stanovnika Šipana, koji je svoju servu oslobodio pod uvjetom da ga njezina obitelj više neće zbog nje napadati,<sup>22</sup> ili nekog vlahu koji se, čini se, htio oženiti vlastitom servom.<sup>23</sup>

U Dubrovniku se, tokom XIV stoljeća, javlja više slučajeva oslobođanja serva protiv volje gospodara, a poduzimali su ih predstavnici vlasti, knez i suci, najčešće onda kada vlasnik nije mogao dokazati svoje vlasništvo, ili kada dotični servi, odnosno ancile, nisu smjeli ni biti prodani, jer su bili katolici. Jednom se, kako smo već vidjeli, knez odlučio na takav čin i zbog nehumanog postupka prema jednoj ancili.<sup>24</sup> Ti postupci vlasti potvrđuju naše mišljenje o razvoju komunalne svijesti i njezinu utjecaju na odnos građana prema servima i ancilama. Da su u Dubrovniku bili svjesni takvog zaštitničkog odnosa vlasti prema nepravedno zarobljenim ljudima, pokazuje i često, ali u suprotnom smislu, citirani slučaj Rusa Janja.<sup>25</sup> Nakon dolaska u Dubrovnik, smatrajući da je slobodan čovjek, a ne rob, požalio se sucima na svoj položaj. Učinio je to očigledno obaviješten o dobrohotnosti dubrovačkih vlasti i upoznat s prevladavajućim shvaćanjem slobode u gradu, »in civitate Ragusii terra libera et francha«. Njegov je zahtjev bio odbijen, ali vlasti drugo nisu ni mogle učiniti kad je njegov vlasnik svoja prava potvrdio pismeno. Veliki je ustupak bilo već i to što su uopće omogućile, ma kako formalno, jednom potpuno stranom čovjeku da brani svoje slobodno porijeklo. Govoriti u ovom slučaju o pristranosti sudaca u sporu koji se vodio oko tri mjeseca i u kojem je presuda donesena zahvaljujući prevazi pisanog svjedočanstva jednog vladara nad usmenim izjavama dvojice mornara, znači ne shvaćati vrijeme u kojem se sve to odigralo.

#### d) Položaj oslobođenika

Stjecanje novog pravnog položaja predstavljalo je nesumnjivo veliku promjenu u životu serva. Ona se očitovala u novostečenim osobnim slobodama, i u novim mogućnostima ekonomskog djelovanja, ali u prvom redu, u novom odnosu zajednice prema oslobođeniku. Poboljšanja su bila različitog značaja.

<sup>21</sup> Usp. TS I, 403/257; Dinić, 16/33.

<sup>22</sup> Dinić, 47/117.

<sup>23</sup> Dinić, 62/160.

<sup>24</sup> Dinić, 8/12.

<sup>25</sup> Dinić, 114/232.

Možda su najmanja bila ona materijalnog položaja, a najznačajnija ona pravnoga. U samim *carte libertatis* naglašavalo se stjecanje građanskog prava, kao novog časnog položaja, uz nabranjanje svih novostečenih sloboda: »Nos namque Bunna de Lesiça et Andreas de Soppe eius filius, cives Jadre, in presentia suprascriptorum virorum te, Jagodam, ancillam nostram, filiam condam Stois-slavi de Sagoria, perpetue tradimus libertati, ut de cetero propri suis juris et voluntatis, civisque effecta romana, ubicumque volueris, per quatuor partes seculi liberaliter eas.«<sup>26</sup> U dubrovačkim i trogirskim kartama formule su vrlo slične: »Et dedit ei liberam potestatem ut cum omnibus suis liberis dictis possit libere emere, vendere, contrahere, aliis se obligare, iudicio sistere, testimonium..., testamentum uel quamlibet ultimam voluntatem facere et omnia alia que quilibet liber et ingenuus civis romanus facere potest.«<sup>27</sup> Iako se stjecanje položaja rimskoga građanina ne navodi u velikom broju karata (radi se o formuli preuzetoj iz Italije), to se redovito podrazumijeva, jer je oslobođena osoba postajala »homo liber et francus«, ravnopravni pripadnik komune. Novim joj je položajem omogućeno sudjelovanje u svim pravnim poslovima na sudu i izvan njega. Oslobođenici su mogli slobodno kupovati i prodavati, sklapati ugovore ili se na neki drugi način obvezivati, podizati tužbu i svjedočiti, a i činiti oporuku bez ograničenja. No, time se bivši serv riješio tek jedne vrste ograničenja. Druga, jednako važna, odnosila se na slobodu kretanja, pa se i ona redovito ukidala: «... ut dicta Dragosti et filius eius predictus vadant liberi et franchi per quatuor partes mundi, quocumque eius placuerit in perpetuum.«<sup>28</sup> Napokon, oslobođena je osoba dobivala i pravo izbora zanimanja, odnosno posla kojim će se uzdržavati: »... et libere facere et exercere quicquid eis placuerit ut liberi homines et mulieres facere possunt.«<sup>29</sup> Stjecanjem aktivnog prava, slobode kretanja i slobode izbora zanimanja, takve su osobe odista postajale ravnopravnim stanovnicima gradova duž obale, dakako u pravnom pogledu. Pružene su im teoretske mogućnosti izjednačavanja s ostalim građanima, ali su one bez sumnje daleko nadmašivale svoju ekonomsku podlogu, pa je vjerojatnost da se realiziraju bila minimalna. To najbolje dokazuje da su se nerijetki oslobođenici ponovno prodavali u serve u nemogućnosti da i u novim, povoljnijim uvjetima, osiguraju minimum potreban za egzistenciju, ili su stupali u slabo, odnosno nikako plaćene službe čime se njihov položaj pretvarao u poluropski.

Specifičan je slučaj predstavljalo djelomično oslobođanje, npr. onih koji »pro quarta parte sint liberi, franchi et absoluti ab omni servitute«.<sup>30</sup> Možemo pretpostaviti da su takve osobe oslobođene obveza prema jednom od više gospodara kojima su pripadale u razmjernim dijelovima. Njihov se, dakle, pravni položaj nije promijenio, ali se zato poboljšao stvarni smanjenjem opsega poslova koje su bili dužni obavljati.

Usprkos svim povlasticama, odnosno slobodama koje bi stekli, oslobođenici nisu nikada potpuno raskidali veze s bivšim gospodarima, ostajući na

<sup>26</sup> Teja, 54 — izvadak iz ugovora sklopljenog 19. prosinca 1289. u Zadru.

<sup>27</sup> TS I, 99/46.

<sup>28</sup> Čremošnik, 106/306.

<sup>29</sup> TS I, 257/403.

<sup>30</sup> TS I, 43/243.

neki način zauvijek vezani unutar društvene grupe koju bismo mogli nazvati klanom, po uzoru na porodične klanove u Italiji, a kojima je u osnovi zajedničko bilo to da im je »davao kruh« gospodar, otac porodice.<sup>31</sup> Iako nisu direktno bili članovi takvih klanova, oslobođenici bi ostajali njihovi klijenti. O tome nam najbolje svjedoči dubrovački statut, koji jasno određuje obveze liberta prema bivšem gospodaru i članovima njegove porodice.<sup>32</sup> Odnos koji je među njima uspostavljen predviđao je da bivši gospodar ima pravo otkupiti oslobođenika iz službe u koju je stupio, ili u slučaju kada se prodao zbog nemogućnosti da se drugačije uzdržava. Nesumnjivo je ta mogućnost gospodaru ostavljena stoga da bi spriječio osipanje svojih klijenata, koji bi prodajom ili stupanjem u službu kod drugih osoba prešli i u klan neke druge porodice. Osim gospodaru, njegovoj ženi i djeci, oslobođenik je stajao na raspolaganju i njegovim snahama (filiabus?), prvim nećacima i nećakinjama, a čini se i svim njegovim potomcima (heredibus ipsius), pa su, znači, te veze za oslobođenika bile gotovo sigurno doživotne. Pravo ovako velikog broja članova porodice, koji su mogli pripadati trima generacijama i većem broju ograna, na rad oslobođenika nesumnjivo svjedoči o postojanju određene vrste klanskih odnosa, kao i o svojevrsnom kolektivnom posjedovanju serva u okviru porodice. Do takvog kolektivnog posjedovanja očigledno nije dolazilo kupnjom, nego nasljeđivanjem, pa je i ova statutarna odredba zapravo odraz vremena u kojem se neslobodna radna snaga obnavljala prirodnim putem i tako potpadala pod vlast više gospodara.

Odredba točno utvrđuje pet raznih slučajeva u kojima je oslobođenik smio biti pozvan na službu, a započinje konstatacijom da takve osobe nisu dužne davati nikakvu tlaku (*angariam facere non teneantur*), što nedvojbeno dokazuje da je upravo tlaka smatrana jednom od osnovnih dužnosti serva na dubrovačkom području, odnosno da se njihov rad koristio obilatou poljoprivredi. Slučajevi kada je gospodar smio zaposliti oslobođenika bili su specifični, obično vezani za putovanja. U vrijeme borbe trebao je oslobođenik voziti barku svog gospodara od Gruža do Dubrovnika, ako je tamo ostala zbog lošeg vremena. Morao je također nositi gospodaru oružje kada je ovaj išao u rat i tražiti ga u slučaju da bude zarobljen. Napokon, trebao ga je pratiti na putu kada bi išao na kakav sud u Dalmaciju, ali ne i izvan nje. Zbog čega su takvi poslovi povjeravani oslobođennicima, a ne servima ili slugama? Odgovor možemo svesti samo na pretpostavke. Vjerojatno je takav izbor bio rezultat većeg povjerenja gospodara prema slobodnom, gotovo nezavisnom čovjeku, nego prema servu kojemu bi se na putu ukazala prilika za bijeg.

Peta je dužnost drugačije vrste: statut predviđa da oslobođenik posluži je prilikom svadbe u gospodarovoj kući, odnosno da vozi žito u mlin, donosi drva i lovi ribu. To očito stoga što je u takvoj prilici stalna posluga bila nedostatna, pa joj je trebala pomoć.

<sup>31</sup> O klanovima u Italiji, njihovoj strukturi, razvoju i ulozi u društvu vidi Jacques Heers: *Il clan familiare nel Medioevo* (orig.: *Le clan familial au Moyen Age*), Napoli 1976. Vidi i Budak, *Struktura i uloga...*

<sup>32</sup> *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb 1904, I. VI, c. 47; isto i *StKot* 220.

Osim ovakvih, statutom propisanih obveza, postojale su i one uglavljene ugovorima o oslobođanju. One su bile raznolike, ponekad gotovo neshvatljive. Neka se žena nakon stjecanja slobode više nije smjela zadržavati u Trogiru, niti se ikada vratiti u grad; jedna se druga, u Dubrovniku, obvezala da će svom bivšem gospodararu i njegovim sinovima prati doživotno glavu; treća se pak nije smjela više nikada predati u ropstvo nekom drugom.<sup>33</sup> Sloboda je poklanjana i za obavljanje neke službe, kao npr. doživotnog prodavanja gospodarova vina.<sup>34</sup>

Pa čak ni nakon smrti bivši se servi nisu mogli potpuno riješiti svoje nekadašnje podređenosti. Iako su imali pravo sastavljati oporuke bez ikakvih zapreka, ako su umrli bez testamenta, nasljeđivao bi njihovu imovinu bivši gospodar.<sup>35</sup> Takva se odredba temeljila zasigurno i na pravu vlasništva što ga je gospodar polagao na peculium svojih serva, a koji je postajao nakon oslobođanja njihov osnovni »kapital«.

Stjecanje slobode i »rimskoga građanskog prava« nije dakle značilo stjecanje apsolutne neovisnosti bivših serva o gospodarima. Oni su i dalje ostajali vezani za njega i njegovu porodicu, kao što su to, samo u mnogo većoj mjeri, bili i ranije. Na taj su način svakako pridonosili i ugledu gospodara koji je mogao računati na njihovu pomoć, a vjerujemo da nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da im je zauzvrat pružao zaštitu, te da su među njima vladali odnosi lojalnosti, a s druge strane patronata. Veze vazalnog tipa unutar srednjovjekovnog društva bile su raznolike, ali i čvrste, pa nema razloga da njihovo postojanje ne prihvatimo i u komunalnim društvima dalmatinskim gradova.<sup>36</sup>

<sup>33</sup> Trogirski spomenici, dio I, sv. 2, Zagreb 1950—51, ur. M. Barada, 110/240; Čremošnik, 101/289, 113/334.

<sup>34</sup> Čremošnik, 42/61.

<sup>35</sup> Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis 1608, l. v. c. 34; Statuta Iadertina, Venetiis 1564, l. III, c. 131.

<sup>36</sup> O srednjovjekovnom ropstvu u tom smislu govori Marc Bloch: Servo della gleba, u M. Bloch: La servitù nella società medievale, Firenze 1975, 265—307.

### Zusammenfassung

## DIE BEFREIUNG VON servi UND ancillae UND DIE NICHTINANSPRUCHNAHME IHRER ARBEITSKRAFT IM OSTADRIATISCHEN RAUM

Neven Budak

In Ermangelung des Quellenmaterials, das eine quantitative Analyse dieses Problems ermöglichen würde, erörtert der Verfasser in dem einleitenden Teil der vorliegenden Arbeit ähnliche Prozesse in dem benachbarten Italien, vor allem in Bologna. Identische Prozesse der massenhaften Freilassung haben sich in keiner ostadriatischen Stadt abgespielt, mit Ausnahme von Kotor, wo der Rat im Jahre 1359 den Beschluß gefaßt hat, daß allen Leibeigenen, die in die Stadt ziehen und dort bleiben, die Freiheit zugesprochen wird. Etwas später im Laufe desselben Jahres wurde beschlossen, daß derjenige, der die Freiheit erlangen will, wenigstens ein Jahr in der Stadt verbracht haben muß. In anderen Städten, wo eine Tendenz der Befreiung der Serven bestand, wurde sie jedoch nicht gesetzmäßig geregelt.

Aus den Notarialakten aus Trogir aus den Jahren 1264—1292 geht hervor, daß Männer häufiger befreit werden als Frauen, was zur Schlußfolgerung Anlaß gibt, daß Ancillen als Arbeitskräfte im Haushalt gefragt waren, und deshalb von den Besitzern ungern befreit wurden. Die Befreiung erfolgte oft testamentarisch, »pro anima« des Besitzers, öfter aber aufgrund einer gewissen Entschädigung. Nur ab und zu wurde ohne Nennung eines bestimmten Grundes und ohne Entschädigung befreit. Die Höhe des Lösegeldes, das meistens in bar zu entrichten war, war unterschiedlich, aber offensichtlich etwas höher für Frauen als für Männer. Die Tatsache, daß sich die Serven manchmal selbst freikaufen, zeugt davon, daß sie über ein bestimmtes Vermögen (peculium) verfügen konnten.

Die Befreiung der Serven in Dubrovnik war besonders in den Jahren 1280—83 häufig, als mehr als 43 Personen ihre Freiheit erlangten. Zum Unterschied von Trogir wurden in Dubrovnik meistens Frauen befreit, und zwar seltener mit Entschädigung als Männer. Der Grund ist wahrscheinlich in der besseren wirtschaftlichen Lage Dubrovniks zu sehen, daß nämlich männliche Arbeitskräfte auch im Gewerbe und der Seefahrt benötigt wurden. Im 14. Jh. werden die Befreiungen seltener, allerdings gibt es einige Fälle von Befreiungen auf Intervention des Oberhauptes der Republik Dubrovnik oder der Richter. Der Verfasser nimmt an, daß diese Erscheinung einem höher entwickelten Kommunalbewußtsein und der Auffassung des Rechts auf Freiheit zuzuschreiben ist. Der Mangel an Quellenmaterial gestattet es nicht, den Beginn des Prozesses der Befreiung festzustellen, der vielleicht viel früher im 13. Jh. eingesetzt und seinen Höhepunkt in den achtziger Jahren erreicht hat. Man kann also nur voraussetzen, daß die meisten Serven im Laufe des 13. Jhs. befreit wurden.

Abschließend analysiert der Verfasser die Lage der Befreiten und kommt zu dem Schluß, daß sie auch nachdem sie ihre Freiheit erlangt hatten, doch in einem gewissen Maß an ihre ehemaligen Besitzer gebunden geblieben sind. Es ist anzunehmen, daß es sich dabei um Loyalität und eine Art Schirmherrschaft handelte, was für das Mittelalter so überaus typisch ist.



H I S T O R I J S K I  
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb  
Ivan KAMPUŠ, Zagreb  
Tomislav RAUKAR, Zagreb  
Petar STRČIĆ, Zagreb

---

Bernard STULLI, Zagreb

---

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

i

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske  
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 1000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.  
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1986.